

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2018

STOCKHOLM 2018

FREDRIC BEDOIRE

Livet kring Villagatan

HÖGBORGERLIGHET, KULTUR OCH FILANTROPI

NÄR SÄLLSKAPET NYA IDUN grundades år 1885 i den Curmanska villan på Floragatan 3 av en grupp damer som samlades hos Calla Curman hade kvinnosaksfrågan ett säte i den nya villastaden norr om Humlegården. Värddinnan själv var en kvinna med starka kulturella intressen, begåvad musiker och socialt engagerad, dessutom ekonomiskt oberoende. Den sjutton år äldre maken Carl Curman var en central gestalt i Stockholms kulturella liv, badläkare och professor i anatomi vid Konstakademien.

1880-talet var reformernas årtionde. Damerna hemma hos Calla Curman hade under sitt första möte en dräkthereformförening på programmet, en fråga som också rimmade med Callas engagemang i Handarbetets vänner. Det flärdfulla dammode som spreds från Paris var föga förenligt med den moderna, frigjorda kvinnan, menade de. En annan stark kraft var författarinnan Anne Charlotte Edgren-Leffler, som var bosatt i Villastans västra del, vid Engelbrektsgränd.

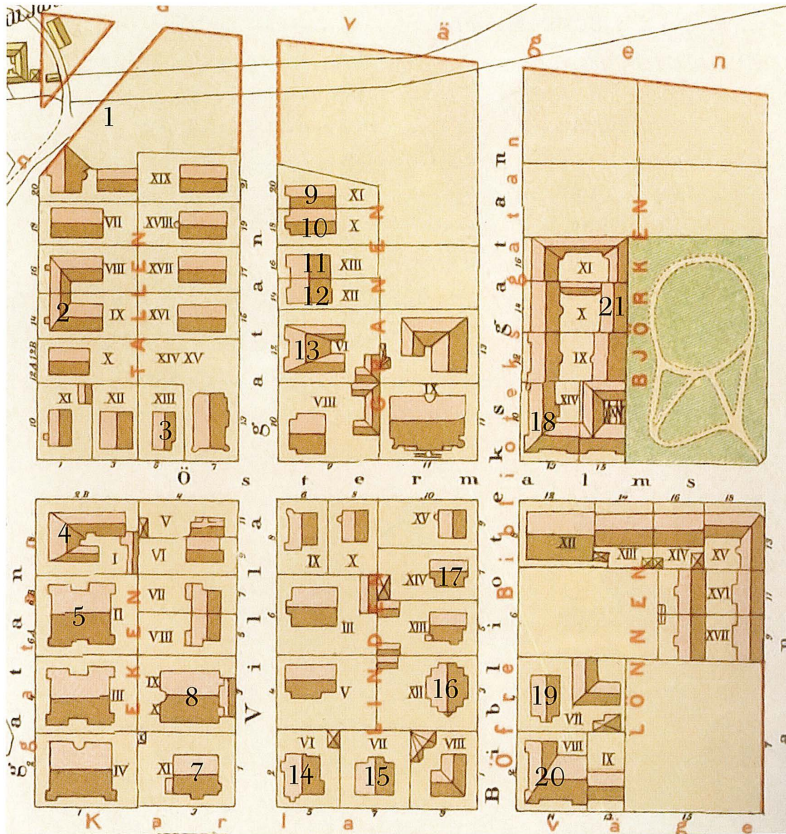
Flera av de första medlemmarna i Nya Idun hade flyttat till Villastan och var gäster vid de med tiden alltmer berömda Curmanska mottagningarna: Ellen Key, Sonja Kovalevsky och Hanna Palme. Anna Hierta-Retzius hade anknytning som ägare av det fina palatsliknande hyreshuset Villagatan 3 fast hon själv bodde i Spökslottet vid Drottninggatan. Ellen

Mottagning i Curmanska villan med nymodigheten att herrar och damer inte är åtskilda i rökrum och salong utan deltar i gemensamma samtal. Xylografi ur Clas Lundin, *Nya Stockholm*, 1890.

Key hyrde en liten lägenhet i det så kallade Författarhuset Villagatan 16, norra delen av en dubbelvilla där en fanjunkaränka hyrde ut små lägenheter, särskilt gärna till författare. Södra delen av dubbelhuset ägdes av författarinnan Lotten von Krämer, också hon betydelsefull i kvinnans emancipationsarbete men inte medlem i Nya Idun.

Calla och Carl Curmans villa på Floragatan var den arkitektoniska symbolen för detta lilla bostadsområde, där storkapitalister, intellektuella, liberaler, socialister och religiöst radikala kunde samsas. Mönstret var hämtat från den romerska villan och Palladios planer med ett atrium i mitten som ett stort glastäckt mottagningsrum. Stilmässigt hörde villan hemma i arkitekten Schinkels och hans efterföljares Berlin, som var det kulturella centrum som stod Stockholm närmast och gav förebilder när

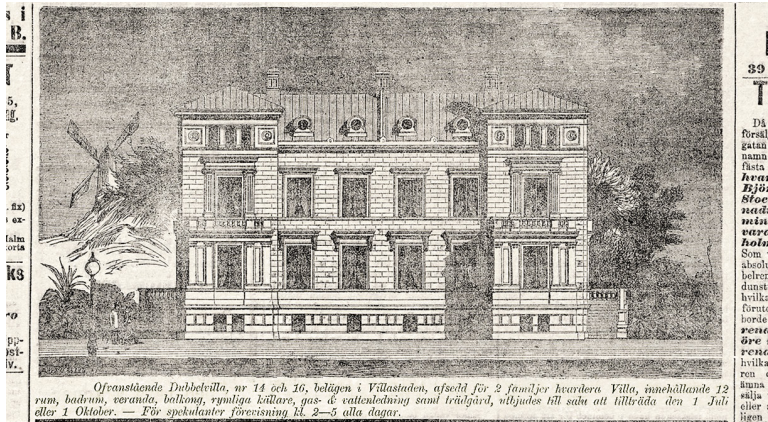
Kulturpersoner bosatta i Villastan på 1880- och 90-talen i längre eller kortare perioder. Bearbetad detalj ur Lundgrens Stockholmskarta 1885.

1. Oscar Levertin, författare	fattare; Ellen Key, ideolog; David Fallström, skald; Gustaf Wickman, arkitekt
2. Anne Charlotte Edgren-Leffler, författarinna; Gösta Mittag-Leffler, matematiker	12. Lotten von Kraemer, författarinna; Wilhelm Engelbrecht, skådespelare
3. Hilda Thegerström, musiker och kompositör	13. John Böttiger, författare mm
4. Per Hasselberg, skulptör (ateljé)	14. Claes Adelsköld, major, mångsysslare
5. Alice Tegnér, tonsättare	15. Verner von Heidenstam, författare
6. Victor Rydberg; Gösta Mittag-Leffler, matematiker	16. Calla och Carl Curman
7. Ernest Thiel	17. Emil Hillberg, skådespelare; Gustaf Lindgren, arkitekt
8. Anna Hierta-Retzius (ägare)	18. Gösta Mittag-Leffler, matematiker
9. A.T. Gellerstedt, arkitekt, skald, konstnär	19. Hjalmar Söderberg, författare
10. Sonja Kovalevsky, matematiker; Albin Lenhardtsen, tandläkare m.m.	20. Karl Otto Bonnier, förläggare
11. <i>Författarhuset</i> : Anton Nyström, med dr, författare	21. Hanna och Sven Palme

Villastan grundades vid mitten av 1870-talet. På så vis hade Stockholms rikaste judiska företagare Carl David Philipson låtit arkitekten Axel Kumlien med den först ritade villan finna förebilden hos tyske kejsarens personlige bankir Gerson Bleichröder i Charlottenburg utanför Berlin. Även om svärfadern F. C. Lundström betalade, hade Carl Curman själv ritat sin klassiska villa i samarbete med den unge arkitekten Fritz Eckert. Men mönstret var likafullt från Berlin.

Den originella Lotten von Kræmer stödde in i det sista kampen för kvinnans rättigheter. När den första internationella rösträttskongressen för kvinnor pågick i Stockholm 1911 förlade den sin kortege genom staden genom Villagatan för att stanna till vid hennes bostad och visa henne sin aktning. Lotten von Kræmers stora förmögenhet testamenterades till att bilda *Samfundet De Nio*. På så sätt har också hennes parhus blivit bevarat till våra dagar som den enda representant för denna byggnadstyp i Stockholms innerstad.

Annons till försäljning 1878 av den enda kvarstående parvillan, Villagatan 14–16. Den högra delen köptes av författarinnan Lotten von Kræmer (i dag Sällskapet De Nio), den vänstra av den politiskt radikale läkaren Anton Nyström, grundare av Stockholms arbetarinstitut. Efter honom ägdes den norra delen av fanjunkarännen Henriksson, som hyrde ut små lägenheter till författare, bland dem Ellen Key.

Den första bilden av den tänkta villastaden omkring 1875, från hörnet av Villagatan och Östermalmsgatan mot den blivande Sturegatan. I centrum står den enda villan som uppfördes som bilden visar, ritad av Axel Kumlien för konsul C. D. Philipson efter mönster från Berlin, riven 1935.

Curmanska villan, Floragatan 3, uppförd 1880–1882 efter ritningar av arkitekten Fritz Eckert i samarbete med byggherren Carl Curman.

Välgörenhet

Calla Curman hörde till de många damer i området som i tysthet ägnade sig åt välgörenhet, samlade in gåvor till nödställda, inrättade barnkrubbor och hem för blinda och dövstumma. Denna högborgerliga värld rymde också tidens frireligiösa radikalitet, där samhällsklasserna möttes. Körsnären David Forssell var pionjär i baptiströrelsen, uppförde tolv byggnader vid Engelbrektsgatan och Villagatans nordvästra del, gick själv i konkurs men hade dessförinnan bedrivit omfattande verksamhet för de fattiga. Längst upp på Engelbrektsgatan hade han uppfört en värdig skolbyggnad för baptistpastorer och missionärer.

En annan byggnadsspekulant som gjorde stora pengar men lyckades bättre var Johan Wilhelm Wallin. Han kunde 1885 inviga den högresta Florakyrkan i hörnet av Floragatan och Östermalmsgatan med det ovanliga syftet att skapa en fri möteslokal för olika religiösa rörelser, utan egen församling. Här samlades stora mängder människor av olika slag kring en rik variation av talare och präster, många tillresande från utlandet. Prins Oscar Bernadotte, som 1892 flyttade till Villastan i eget hus på Östermalmsgatan, samverkade med Wallin i missionsarbetet och deltog själv som lärare i hans söndagsskola. Grevinnor och kammarherrar kunde man se knäböjande framför Florakyrkans altare. När verksamheten var svår att upprätthålla skänkte Wallin hela anläggningen, med tillhörande bostadshus, till den religiöst fristående missionsföreningen Betesda. Hans änka bildade Fredrikastiftelsen som drev Palmgrenska samskolan.

Filantropi hörde till vardagen för de förmögna familjerna i Villastan. Stadsdelens grundare Johan Henrik Palme byggde en av de mest eleganta villorna på Villagatan 4, gjorde stora inkomster på tomtaffärer och hade i sina räkenskaper ett särskilt konto för välgörenhet. År 1881 uppgick det till 3 608 kronor samtidigt som inkomsterna stigit till 40 000 kronor och Palmes fru hade för vana att beställa toaletter för 250 kronor, lika mycket som en textilarbeterska hade att leva på under ett år. Efter hand

Den religiöst oberoende Florkyrkan i hörnet av Florigatan och Östermalmsgatan, uppförd 1881–1885 och driven av den fromme tomtspekulanten, grosshandlaren J. W. Wallin och av honom skänkt 1909 till Betesda fria missionsförening, riven 1966.

FIG. 7. Den eleganta Italien-inspirerade villan för områdets grundare Johan Henrik Palme, uppförd 1877–1878 efter ritningar av Ernst Jacobsson, riven redan tio år senare när det visade sig att tomtpriserna stigit så avsevärt att man inte kunde hålla emot byggmästarnas önskan om hyreshus.

fann Henrik Palme att villastadstanken var omöjlig att vidmakthålla så här nära innerstan och ägnade sig istället åt tillkomsten av villastaden i Djursholm.

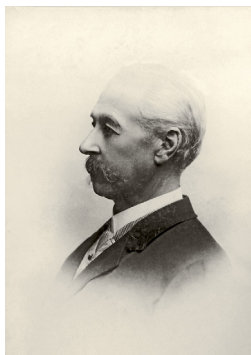
Calla Curmans far, den framstående industrimannen Frans Carl Lundström, som flyttade in i den av honom ombyggda grannvillan till Curmans, i hörnet av Floragatan och Karlavägen, förde också kassabok över sin välgörenhet. ”Till lindring av nöd och andra välgörande ändamål” hade han mellan åren 1886 och 1906 gett ut 551 843 kronor. Men han hade också blivit så utnyttjad att han ”måst omsider fatta det beslut att ej hjälpa andra än dem jag personligen känt ... Därigenom har nog åtskilliga av dem utspritt, att jag var en snålvarg.” Det var framför allt dottern och hennes barn som blev föremål för hans generositet på äldre dagar.

Järnvägsbyggaren och mångsysslaren Claes Adelsköld (nedan), preses i Vetenskapsakademien och ägare av hörntomten Villagatan 2/Karlavägen 31, där han mot förväntningarna om ett nytt hyreshus på tomten anslöt till villaidealet och uppförde sin villa 1887–1888 (i dag residens för Polens ambassad).

Ett vackert prov på den förmögnes inställning till de behövande visar den mångsysslade järnvägsbyggaren Claes Adelsköld, som trotsade nybyggnadsplanerna med hyreshus i hörnet Villagatan 2 och Karlavägen och byggde den villa som står där i dag. Redan under sin livstid grundade han barnhem och andra inrättningar och i sitt mycket omfattande testamente, bevittnat av en snickare och en portvakt, uttryckte han att ”som lyckligt lottad ser jag som en skyl-

dighet att donera för välgörande ändamål, när samhället inte ställer upp som det borde”.

De rikas hem kunde se ganska olika ut, ibland med ett flödande överdåd som inte lämnade någon yta tom utan var fyllt av textilier och prydnadsföremål, till och med förmaksbordet kunde vara klätt med plysch. Så var det i grannvillan mot norr till Curmans, hos bryggaren på Hamburgbryggeriet Franz Heiss, som gjort sig en kolossal förmögenhet på det nya ljusa, tyska ölet. Någon välgörenhet lär dock inte ha kommit därifrån annat än att stödja den unge Anders Zorn, vars far arbetade på Heiss bryggeri.

Annorlunda var det hos Ekmans och Langenskiölds i hörnet av Karlavägen och Engelbrektsgatan, ett fint hyreshus, byggt 1880 av körnsnären Forssell, ett par år senare inköpt av Göteborgskonsuln Oscar Ekman och senare också hem för dottern Alba och hennes man riksbankschefen Langenskiöld. Oscar Ekman var känd som en av landets rikaste män, kallad ”den puritanske kapitalisten” på grund av sin djupa religiositet, sparsamhet och omfattande välgörenhet. Hemmet visade inte heller något överdåd. En extrem generositet utmärkte hans finländska hustru Maria Lavonius, som kunde möta en sorgsen fattig kvinna på gatan, anteckna hennes namn och adress och ge henne understöd livet ut. I *Svenskt biografiskt lexikon* har Bengt Hildebrand citerat hur en socialistledare en gång har tilltalat henne: ”Fru Konsulinna, ni är en farlig motståndare. Om alla kapitalister vore som ni, då funnes inga socialister.”

Den högre koncentrationen av plutokrati – och lägre andel kulturper-

---

MOTSTÅENDE SIDA, OVAN. En av de mer överlastade inredningarna i Villastan från tiden strax före sekelskiftet 1900 hos den rike bryggaren Franz Heiss på Floragatan 5, rivet 1945.

MOTSTÅENDE SIDA, NEDAN. Jugendtidens ljusare inredningar med drag av 1700-tal hos NK-grundaren Josef Sachs, storsamlare av antika möbler och fajans från 1700-talet. Stora salongen i 17-rumsvåningen 2 trappor upp på Villagatan 5-7, uppfört 1900.

soner – i det begynnande 1900-talet nådde sin höjdpunkt på 1920-talet. Filantropin gav ökade uttryck, inte minst beroende på en ökad närvaro av betydande judiska entreprenörer som Josef Sachs, Joseph Nachman-son och Arthur Thiel, senare också andra som Axel Axelson Johnson. Konstsamlande skedde i stor omfattning, och det fanns sannolikt ingenstans sådan mängd målningar av Zorn och Liljefors på en så liten yta som i Villastan.

Villagatan 3 och familjen Rettig

Anna Hierta-Retzius hade en rad prominenta hyresgäster på Villagatan 3 som den amerikanske ministern W. W. Thomas och bankiren Ernest Thiel med hustru Anna Josephson, som bodde med sina barn och tjänstefolk på södra sidan i bottenvåningen 1891–1894 innan de köpte en egen villa intill, i hörnet av Karlavägen. Lite senare hyrde här ryske officeren Alexis von Krusenstiern med sin gemål den ryska furstinnan Ada, kända för sin storstilade livsföring med landå och parhästar. Furstinnan var varmt religiös och engagerade sig i Frälsningsarmén och lyckades få drottning Sofia och grannfrun på Villagatan 9, bankirfrun Cervin, att skänka grundplåten till ett nytt räddningshem för kvinnor på Södermalm.

Axel Kumlien, både arkitekt och byggherre till Villagatan 3, tillsammans med sin bror Hjalmar upphovsman till ett tjugotal byggnader i Villastan, den sista var fyra våningshuset Villagatan 4.

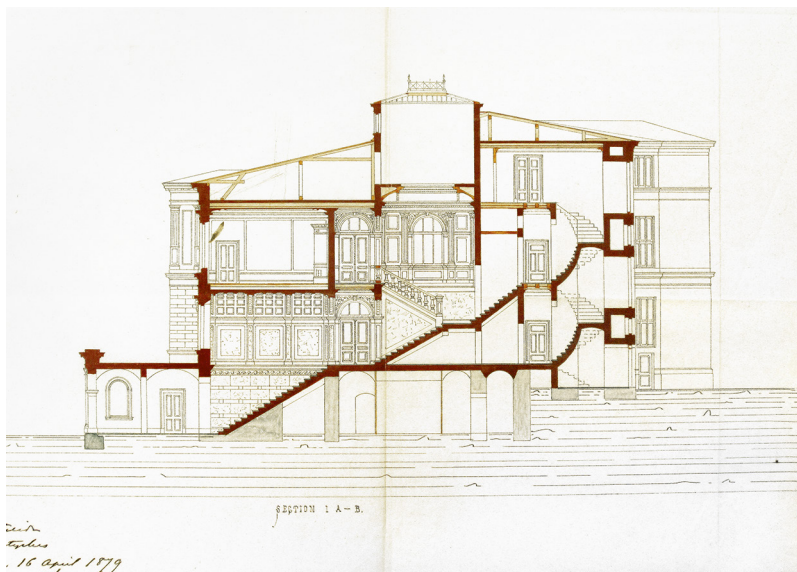

Det palatslika hyreshuset Villagatan 3, uppfört på spekulation av ägaren arkitekten Axel Kumlien 1880, sålt samma år till professorskan Anna Hierta-Retzius, som i sin tur sålde det 1899 till familjen Rettig. I dag Vitterhetsakademien.

År 1899 sålde Anna Retzius sitt hus i Villastan. Köpare var en jurist, vice häradshövdingen och kanslisekreteraren i finansdepartementet Hjalmar Rettig. Han hade blivit uppsagd från sin tiorumsvåning på Engelbrektsgatan intill Humlegården och hade inte lust att flytta. Redan tidigare hade han blivit erbjuden att köpa huset, men avböjt, då husägarskap alltid varit honom motbjudande. Omfattande renovering och modernisering väntade, bland annat badrum med varmvatten och indragning av elektricitet. Huvudvåningens två niorumslägenheter skulle slås ihop med två salonger i byggnadens mitt mot Villagatan, förenade med en stor öppning. Ett litet hörnkabinett, förmak och matsal anslöt mot söder, medan inte mindre än fyra herrum med särskilt förmak och egen ingång låg mot norr. Matsalen blev föremål för särskild omsorg

Axel Kumliens sektion till trapphuset i Villagatan 3 med portvalvet åt gatan och i mitten glastäckt huvudtrappa. 1879.

och Hjalmar Rettig anlitate arkitekten Lars Israel Wahlman för utformningen i engelskinspirerad nationalromantik. Av någon anledning blev den i tiden moderna inredningen inte genomförd, och det stora hemmet kom att präglas av sekelskiftets mångformighet med stora uppsättningar av textilier, förgyllda 1800-talsmöbler men också en ansevärd samling antikviteter. Hjalmar Rettigs samlarvurm för gamla möbler och konstföremål gav hemmet dess prägel. Särskild road var han att samla på dosor i guld och silver.

Hjalmar Rettig ägde en stor förmögenhet och taxerade vissa år för en årsinkomst på hela 140 000 kronor från kapital. Pengarna kom från den mäktiga Rettigfamiljens tobaksfabrik i Gävle och verksamhet inom sjöfart. Hans vackra fru Julia Björkman var också från Gävle och hade vuxit upp som dotter till landshövdingen på Gävle slott. Hjalmar Rettig

Den stora salongen i familjen Rettigs hem på Villagatan 3 i sekelskiftets smak med av husfadern inköpta antika möbler. Omkring 1910.

avancerade till kansliråd. Trots rikedom, social status och storslaget hem deltog man inte i något stort umgänge. Däremot var makarna och deras två söner Herbert och Nils ofta på resa, i synnerhet till bad- och kurorter i Tyskland.

I enlighet med traditionen från familjen Rettig i Gävle var välgörenhet en betydelsefull del av livet, och Hjalmar Rettig var medlem i styrelser för olika filantropiska sammanslutningar, Eugéniasällskapet för sjukvård och fattiga, AB Billiga Bostäder och Föreningen för Östermalms skollovskolonier. Listan över medlemskap i olika föreningar är lång: Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande, Svenska diakonsällskapet, Skyddsvärnet – för frigivna fångar, Stiftelsen Stockholms Läsesalong, De Blindas väl, Stiftelsen Gamla Trotjänarinnor, Nationalföreningen mot emigration och den av Anna Hierta-Retzius stiftade Föreningen

Kanslirådet Hjalmar Rettig vid sitt skrivbord på Villagatan 3.

för gift kvinnas äganderätt. Rettig var medlem i flera kulturhistoriska föreningar och hans maka Julia i Handarbetets vänner och Fredrika Bremerförbundet, dock inte i Nya Idun.

Det stillsamma livet inom familjen fick sin speciella prägel av att båda sönerna är klena och sjukliga, även om de med goda betyg kunde fullfölja sina studier. Detta var så till den grad oroväckande för föräldrarna att de hösten 1906, när sönerna var arton och sexton år gamla, skriver sitt inbördes testamente. Ifall deras söner inte överlever dem skall halva förmögenheten gå till välgörenhet, det vill säga till "en stiftelse för fattiga i Stockholm med skötsamma barnfamiljer". Andra hälften skall gå till varderas släkter, till "tjänare och till personer som hittills åtnjutit penningunderstöd".

Oron för sönerns hälsa tycks inte ha upphört utan Hjalmar skriver sommaren 1911 konceptet till ett nytt testamente, som aldrig blir under-

Kanslirådinnan Julia Rettig född Björkman i Stora salongen på Villagatan 2.

Herrskapet Rettig med sonen Herbert på semesterresa i Scheveningen utanför Haag i juli 1908, fotograferade av yngre sonen Nils.

tecknat. Det innehåller mer detaljerade upplysningar: 300 000 skall utgå till släktingarna, men inte till dem som har en årsinkomst på över 10 000 kronor; sommarstället Sjöberg ska doneras till Östermalms skollovskolonier; möbler, husgeråd och kläder ska skänkas till konvalescenthem eller sjukhem; ”Konstsaker få, om de befinns värdiga, överlämnas till Nationalmuseum.” Den stora delen av kvarlåtenskapen går till välgörenhet.

Fadern överlevdes av båda sönerna, Herbert som tysk doktor i historia och Nils som diplomat, båda ogifta. Faderns död var en stor katastrof för dem båda, och de reste ett mausoleum över honom på Norra kyrkogården, ett högklassiskt arkitekturmonument ritat av Gunnar Asplund. Nils dog som ambassadsekreterare i Kairo 1933, medan Herbert utvecklade faderns samlarintresse som ägare av Skånelaholms slott, där han bodde parallellt med Villagatan 3. Hans hälsa var hans stora bekymmer, och på

äldre dagar gifte han sig med sin privatsköterska. Mest sysslade han med sina ständigt utvidgade samlingar. Han hade också länge varit hängiven åt hembygdsvård i anslutning till sina lantegendomar och insåg att hans i stort sett orörda föräldrahem med dess samlingar var av ett så stort kulturhistoriskt värde att det borde få bevaras i orört skick. Intresse för Vitterhetsakademien visade han vid mitten av 1950-talet med flera donationer, bland annat en stipendiefond för ”fosterländskt kulturarbete”, som gav unga forskare och museimän möjlighet till praktik vid Riksantikvarieämbetet. År 1956 stärktes kontakterna med kulturminnesvården och Vitterhetsakademien genom att fastigheten Villagatan 3 på Herbert Rettigs begäran blev förklarad som synnerligen märklig och byggnadsminne. Två år senare befästes tanken att Vitterhetsakademien skulle bli hans och hans unga hustrus universalarvinge i ett testamente. I detta ingick att huset på Villagatan med dess inredning i paradrummen skulle bevaras för framtiden. På så vis garanterar den Rettigska kulturfonden att Villagatan 3 i dag är den enda riktigt väl bevarade byggnaden i Villastan med de rika inredningarna från sekelskiftet 1900. Där kan vi ännu känna doften av rikedom och samlarvurm, omsorg och generositet, men också av oro, sorg, ja till och med av otrivsel och vanmakt.

Föredrag den 5 september 2017

REFERENSER

Beträffande referenser och bildkällor se F. Bedoire, *Villastan. En sluten värld för Stockholms ekonomiska och kulturella elit*, 2017, Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld i samarbete med Kungl. Vitterhetsakademien.